

AZ ELLIPSZIS SZABÁLYAI A SZÓÖSSZETÉTELEKBEN

KENESEI ISTVÁN

Ebben a cikkben a magyar morfológia egy érdekes részfejezetéről szóló vitairattal találkozhat az olvasó. Bánréti (2007) a mellérendelő szerkezetek közötti ellipszis vizsgálata során kitér az összetett szavakban tapasztalható törlési eljárásokra is. Az alábbiakban Bánréti állításait vizsgáljuk meg és szembesítjük az adatokkal, illetve az elméleti megfontolásokkal.

Az újabb magyar nyelvészeti irodalomban elsősorban Kiefer Ferenc foglalkozott az összetett szavakra vonatkozó szabályokkal (1992a, 1992b, 1993, 1997, 1998, 2000a), de természetesen sokan mások, így például Pete István (2006) vagy a jelen szerző is (Kenesei 2000, 2007).

Bánréti alapvetően Kiefer (1998, 2000a) fejezeteivel vitatkozik, de idézi Kenesei (2007) cikkét is, amellyel szintén nem ért egyet.¹ Szerinte a szintaktikai törlési folyamatok egy az egyben megfelelnek a lexikai törlési folyamatoknak, mivel „a mondatban lehetséges hátraható ellipszis és a szóellipszis fonológiai feltételei és kategoriális feltételei is azonosak vagy nagyon hasonlóak” (Bánréti 2007: 135). Bánréti részben Kiefer (2000a: 563–564) feltételei alapján állítja fel kritériumait, de Kieferrel szemben kiegészíti őket az (1f) alatti hatodik kritériummal, amely a fenti idézetet is árnyalja.

- (1)
 - a. Kizárólag fonológiai szó törölhető.
 - b. A törölt résznek közvetlenül a kötőszó mellett kell állnia.
 - c. A maradéknak hangsúlyozhatónak kell lennie.
 - d. Az ellipszisben részt nem vevő tagok kategoriális jegyei nem térhetnek el egymástól.
 - e. A törölt résznek közvetlen összetevőnek kell lennie.
 - f. A szóellipszis csak hátraható irányú lehet.

Az alábbiakban megpróbálunk amellet érvelni, hogy Bánréti állításai pontatlanok, illetve tévesek.

¹ Bánréti egy „kéziratos cikkemre” hivatkozik, amely azonban csupán egy 2007. februári előadás kiosztott vázlata volt. Ugyanakkor Kenesei (2007), amely a 2006. májusi budapesti 12th International Morphology Meeting nevű konferencián tartott előadás írott változata, már jóval megjelenése előtt olvasható volt a honlapomon az alábbi, ma is hozzáférhető címen: <http://www.nytud.hu/kenesei/publ/semiword.pdf>.

1. Mi törölhető?

A „fonológiai szó” (φ) terjedelme Nespór és Vogel (1984) eredeti meghatározása szerint, amelyet Vogel (1989) a magyarra is alkalmazott, többek között azonos a magánhangzó-harmónia tartományával, vagyis az abban részt vevő toldalékok részei a szótövékkel együtt alkotott fonológiai szónak, de az összetétel tagjai különálló fonológiai szavakat képeznek. Másrészt a fonológiai szó határán nincsen olyan mássalhangzó-összeolvadás, mint amelyet a toldalékok és a szótó között tapasztalhatunk. Vö.:

- (2) a. [φ réz-ben]
 b. [φ láz-ban]
 c. [φ kén-je] = /n^j/
 d. [φ kén]-[φ jel] \neq /n^j/

A fenti példasorban (2a–b) egy-egy fonológiai szót alkot, hiszen a rag illeszkedik a tő hangrendjéhez. Ebben (2c) is hasonlít rájuk, de itt a toldalék és a tő közötti asszimilációt is látjuk. (2d) viszont különbözik az előző esetektől, mivel itt az /n/ és a /j/ nem olvad össze. (NB. A zöngésülés egyébként két fonológiai szó között is működik, ez tehát a szóösszetétel esetében nem disztinktív.)

Kiefer (és Bánréti) azonban tévednek, amikor azt állítják, hogy csak fonológiai szó törölhető, állításuk ráadásul „mindkét irányban” hibás. Egyfelől triviális, hogy egynél több fonológiai szó is részt vehet a törlésben, vö. (3). (Itt áthúzással jelöljük a törölt elemet; ettől azonban a továbbiakban többnyire eltekintünk, mivel a magyar anyanyelvű beszélőnek nincs szüksége ilyen „mankóra”. Viszont általában kötőjellel mutatjuk az összetétel határát.)

- (3) [lap-~~ki~~-adás] és [könyv]-[[ki]-[adás]]

Az (1a) állítás szándékuk szerinti pontosabb megfogalmazása ez lehetett volna: „A törlés minimálisan egy fonológiai szóra terjed ki.”

Mindamellett az is tévedés, hogy a fonológiai szó lenne a legkisebb egysége a törlésnek. Az alábbi példák éppen Kiefertől (1997, 1998) származnak, és azóta magam is többször hivatkoztam rájuk (Kenesei 2000, 2007).

- (4) a. ajtó-___ és ablak-talan (ház)
 b. pénz-___ és eszköz-telen (tudós)

Mivel a fosztóképző részt vesz a hangrendi illeszkedésben, nincs okunk feltenni, hogy különálló fonológiai szót alkot. Ugyanakkor, mivel törölhető is, következik, hogy a fonológiai szó nem a legkisebb törölhető egység.

Leszögezhetjük tehát, hogy Kiefer, és őt követve Bánréti is, mindkét vonatkozásban rosszul mérték fel az összetett szóban működő ellipszis tartományát: **a törlés tartománya nem azonosítható a fonológiai szóval.**

2. Milyen távolságban működik a törlés?

Bánréti második feltétele (1b) alatt, vagyis hogy a törölt résznek közvetlenül a kötőszó mellett kell állnia, alapjában nem téves, csupán pontatlanul van megfogalmazva. Példaként az alábbi szerkezetpárt hozza fel:

- (5) a. kenyér-___ és disznó-sütés 12 órán át
b. *kenyér-___ 12 órán át és disznó-sütés

A példapár természetesen jól illusztrálja azt az általánosítást, hogy a törlésnek a második, illetve a következő összetételi tag kezdetéig kell tartania – akár ott áll a kötőszó annak az élén, akár nem. Hiszen saját példája is ellentmond az (1b) tételének, l. könyve 96. oldaláról az alábbi ellipszist:

- (6) Péter a tíz-___, Mari pedig a húsz-betűs szavakat kereste meg a szótárban.

A második tagmondat alanya (*Mari*) nyilvánvalóan a kötőszó és a törlés közé ékelődik. Bánréti egyébként az érintett kötőszókat „jobbról csatolt topik utáni kötőszóknak” nevezi pár lappal a szóösszetételek tárgyalása után (145skk.) és részletesen elemzi is őket.

De felsorolásban a kötőszó egyébként is csak az utolsó tagmondatban kell, hogy megjelenjen.

- (7) Péter a tíz-___, Kati a tizenöt-___, Mari pedig a húsz-betűs szavakat kereste meg a szótárban.

Lehet persze azt mondani, hogy itt nem az összetett szón belüli ellipszistről van szó, hiszen nagyobb egységet érint annál, de egyrészt az (1b) még a csupán az összetett szavak elemeit érintő törlésre is pontatlanul vonatkozik (l. (8)), másrészt pedig az összetett szó egyik alkotóelemének a törlése az ellipsziszre vonatkozó általános szabályszerűségbe illeszkedik, amint azt Bánréti is jól sejtí – csak ezek pontos kifejtésével marad adós.

Azt, hogy az (1b) a csak összetett szókat tartalmazó konjunkciókra sem igaz, az alábbi triviális példából is láthatjuk.

- (8) a tíz-___, tizenöt-___ és húsz-betűs szavak

Ami a mellérendelt szerkezet ellipsziséét illeti, **a hátraható ellipszis**, amiről az összes eddigi vizsgált példában szó volt, **mindig mindent töröl, ami a**

következő mellérendelt tag határáig található – akár tagmondat, akár összetételi tag követi. A fenti (6) példában sem lehetséges az első tagmondat bármely eltérő elemének jelen lennie.

- (9) *Péter a tíz-___ az újságban, Mari pedig a húsz-betűs szavakat kereste meg a szótárban.

Leszögezhetjük tehát, hogy az (1b) egyrészt pontatlan, másrészt a hátraható ellipsis általános szabályának a szóösszetételekre is természetesen vonatkozó alete.

3. A hangsúlyozhatóság kritériuma

Az a követelmény, hogy az ellipsis által hagyott „maradéknak” hangsúlyozhatónak kell lennie, rejtélyes, ugyanis nem derül ki, tulajdonképpen miért éppen ez a kritérium tartalma. Kiefer (1998) és Bánréti (2007) példái a következők:

- (10) a. *[pél~~da~~] és ellen-pél~~da~~
b. *[gyű~~rűk~~] és ezüst-gyű~~rűk~~

Vajon valóban csak azért rosszak a (10) alatti példák, mert a csönd nem hangsúlyozható? De vajon önmagukban hangsúlyozhatók-e a (mind Kiefer, mind Bánréti által tévesen képzőnek, illetve toldaléknak nevezett) *-féle*, *-szerű* stb. elemek? Ezek a Kenesei (2000)-ben kimutatott ismérvek szerint félszóknak minősülő összetételi tagok ugyanis lexikálisan nem lehetnek jelölve hangsúlyra, lévén hogy semmiféle szószerű önállósággal nem rendelkeznek. Mégis lehetnek elliptált összetételek „maradékai”, pl.:

- (11) a macska-fajta vagy ___-féle állatok

A magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy egy párhuzamos szerkezet egészét nem lehet „szőröstül-bőröstül” elhagyni. A (12a) példában szereplő ismétlést nem egyszerűsíthetem le úgy, hogy az egészet elhagyom, hiába azonos az első tagmondattal.

- (12) a. Mari csak olvasott, csak olvasott, csak olvasott.
b. ??*Mari csak olvasott, ____, ____.

A tévedés feltehető forrása az a szakirodalomból régóta ismert tétel (Zwicky 1970; Selkirk 1984: 400skk.), hogy az angolban az ellipsis előtti maradék utolsó eleme hangsúlyos kell legyen (nagybetűvel jelölve), vö.:

- (13) a. John isn't a cook, but Mary's a cook.
 John van-nem egy szakács de Mary-van egy szakács
 'John nem szakács, de Mary szakács.'
 b. John isn't a cook, but Mary IS ____.
 c. *John isn't a cook, but Mary's.

De hát a magyarban valószínűleg nem a hangsúlyozásról van szó, hanem arról (az angolra is érvényes) háttérfeltételről, hogy **az ellipszis alá eső tagmondatban vagy szerkezetben kell lennie az elliptált elemtől különböző lexikális elemnek, amelynek a segítségével azonosítani lehet a törölt szerkezeti elemet.** Ha ugyanis ilyen nem lenne jelen, akkor honnan tudnánk, hogy ott egyáltalán van/volt valami, amit rekonstruálni kell? Az pedig ehhez képest másodlagos probléma, hogy a „maradvány” magára veszi a teljes szerkezet hangsúlyát. Ez azonban már a (mondat- vagy frázisszerkezetre vonatkozó) prozódiai szabályokból következik.

4. Kategóriális azonosság

Az, hogy az ellipszisen kívül maradó tagok szintaktikai kategóriája azonos kell, hogy legyen, Bánréti (2007) további feltétele a Kiefer által javasoltakon túl. Itt már a magyarázat bevezető mondata sem érthető: „A szóellipszis feltételezését motiválja az is, ha nélküle eltérő kategóriájú szavakat kellene mellérendelni” (uo. 136). Ezt a Kiefertől átvett tételt az ugyancsak Kiefertől származó (14) példa illusztrálja, amelyben azt látjuk, hogy mivel a **gyors és gép* mellérendeléseként agrammatikus, ezért csakis ellipszissel lehet a *gyors- és gépírás-t* levezetni.

- (14) a. *[gyors és gép] írás
 b. gyors-___ és gép-írás

Kiefer tehát pontosan azt támogatja itt, hogy a mellérendelések ellipszissel való egyszerűsítésének eltérő kategóriájú „maradékai” lehetnek, nem pedig az ellenkezőjét, amit Bánréti állít!

Hogy nem tévedünk Bánréti álláspontjának a megítélésében, az a bevezetést követő alábbi példáiból is kiderül (Bánréti grammatikalitási jelöléseivel):

- (15) a. *bel-___ és adó-ügy
 b. *motor-___ és oroszán-bögés
 c. *nyúl-___ és el-tartás

Bánréti szerint ezek a mellérendelésbeli ellipszisek azért rosszak, mert eltérő kategóriájúak az előtagok. Nyilvánvalóan a „kategória” terminus

kiterjesztett értelmezésével van itt dolgunk, hiszen a *motor* és az *oroszlán* szófaji kategóriája azonos: mindkettő főnév. Feltehető, hogy Bánréti nem szintaktikai, hanem szemantikai kategóriákra hivatkozik, ezeknek a grammatikalitással kapcsolatos viselkedése azonban nagyon nehezen megítélhető, mint mindjárt látni fogjuk.

A (15a–b) megítélésében továbbá eltér a véleményünk: én semmi problémát nem látok az olyan szerkezetekben, mint: *bel- és adóügyi (tisztviselők kapnak az idén fizetésemelést); (ez az új hanggeneráló gép) motor- és oroszlánbőgést (tud utánozni); motor- vagy oroszlánbőgés(t hallasz-e?)*. Ami (15c)-t illeti, itt egyetértek Bánréttel, de nyilván elkerülte a figyelmét az az általános megfigyelés, amit Kenesei (2007)-ben is megemlítettem: **ellipszis csakis kompozicionális jelentésű összetételek esetében lehetséges**. Márpedig az *eltartás* jelentése nem kompozicionális, azaz nem rakható össze az *el* és a *tart(ás)* jelentéséből, szemben a *nyúltartás* jelentésével, amely igen. A **ki-___ és eltartás* esetében azonos kategóriájú a két igekötő, mégsem működik az ellipszis. Ugyanezen okból helytelenek az alábbi példái is, bár (16b) egy további szempontból is rossz: a két múlt idejű ige nem azonos vonzatszerkezetű.

- (16) a. *fel-___ és madár-vonulás
b. *el-___ és be-tartott (valakit; illetve: valamit vagy valakinek)

További példái is félrevezetik Bánrétit, hiszen a szóösszetételek mellérendeléses ellipszise nem kizárólag konjunkcióként, hanem akár diszjunkcióként is megvalósulhat. Alábbi példái nem grammatikai (azaz szintaktikai), hanem szemantikai vagy pragmatikai okokból furcsák: nehéz ugyanis elképzelnünk, hogy valaki egyszerre végzi el a jelölt cselekvéseket (Bánréti jelöléseivel idézve).

- (17) a. ??át-___ és újra-olvasta a könyvet
b. ??meg-___ és át-festette a képet

Ha azonban változtatunk a szerkezeten, mindjárt elfogadhatók lesznek:

- (18) a. Át-___ vagy újra-olvasta a könyvet?
b. Mari át-___, Kati pedig újra-olvasta a könyvet.
c. Előbb meg-___, aztán át-festette a képet.

Van itt természetesen a háttérben egy kérdés, amit Bánréti a könyve más fejezeteiben tárgyal, de az összetételekről szóló részben nem idéz fel: az, hogy tulajdonképpen mit is hagyunk el? Bánréti saját (17) példáiban vagy az én (18a) példámban vajon biztos-e, hogy két-két (igekötős) igét rendelünk egymás mellé? Vajon nem két VP van-e mellérendelve, amelyek első tagjaiból elhagyjuk a

tárgyat is? Az mindenesetre bizonyos, hogy a (18b–c)-ben csak erről lehet szó, hiszen két egymástól független, illetve egymást követő eseményt írunk le bennük.

Bánréti ezekre a példákra alapozza ellenérvét Kenesei (2007) felfogásával szemben, amely Wilder (1997) nyomán **a hátraható ellipszist az azonos formájú (mondat)darabok fonológiai alapú törlésével magyarázza**. Ha ugyanis a kategoriális azonosság feltételére is szükség lenne, akkor a törlést nem lehetne fonológiai azonosságra alapozni. Mivel azonban a példák nem támogatják Bánréti érveit, ráadásul a (14b)-t bár idézi, meg sem kísérel megmagyarázni, álláspontja tarthatatlan. Wilder és Kenesei e kérdésben vallott közös álláspontjára alább még visszatérek.

5. A törölt rész státusza

Bánréti egyik legvitathatóbb állítása az (1e) pontban található. Azt a tételt, hogy a törölt résznek közvetlen összetevőnek kell lennie, ugyan Kiefertől vette át, ez azonban nem menti tévedését, hiszen Kiefer azóta már felülvizsgálta ezt a nézetét (személyes közlés). A Kiefer (2000a)-ból átvett példája az alábbi:

- (19) a. [[bér-alap] csökkentés] és [[adó-alap] csökkentés]
 b. bér [~~esök~~centés] és adóalap-csökkentés
 c. bér [~~alap-esök~~centés] és adóalap-csökkentés
 d. bér-___ és adóalapcsökkentés

Bánréti (és Kiefer 2000a) szerint a (19a) szerkezettel rendelkező mellérendelt összetételek egyszerűsítése csakis a (19b)-ben illusztrált törléssel lehetséges. A (19c)-ben ábrázolt szerkezet és jelentés hozzáférhetetlen, tehát agrammatikus. Más szóval, a törlés nem hatolhat át szerkezeti határokon, és mivel *alap-csökkentés* összetevő itt nem létezik, ennek törlése is lehetetlen, vagyis a (19d) csakis (19b)-ként értelmezhető.

Csakhogy a természetes nyelvi intuíciónak ezt sugallja: a (19d) teljesen természetesen olvasható ki a (19c) értelmében. És ha nem hiszünk ennek az intuitív alapú megfigyelésnek, akkor vessük össze a (14) példa egyik változatával vagy az alábbi példával Kenesei (2007)-ből.

- (20) a. [[gyors ~~író~~-nő] és [[gép író] nő]
 b. [[~~bel ügy~~-minisztérium] és [[kül ügy] minisztérium]

De ha ennek sem hiszünk, íme egy friss példa a sajtóból:

- (21) a. Ennél nagyobb bukást csak a vastag- és a végbéldaganat-szűrések mutatnak. (Népszabadság, 2008. 05. 17.)
 b. a vastag(-béldaganat-szűrések) és a végbéldaganat-szűrések
 c. a [[[vastag-bél]-daganat]-szűrések] és a [[[vég-bél] daganat] szűrések]

Az pedig nyilvánvaló, hogy a (21b) szerkezete nem lehet más, mint amit a (21c)-ben mutattunk be.

Következik mindebből, hogy mivel Bánréti érvei a szerkezetet megőrző hátraható ellipszis mellett hibásak, vagyis mivel **a hátraható ellipszis nem tartja meg a szerkezeti határokat**, Kenesei (2007) állítása, hogy a hátraható ellipszis csakis fonológiai azonosságon alapulhat, továbbra is fenntartható.

6. Tényleg nem lenne előreható ellipszis?

Az eddigiekben kizárólag a hátraható ellipszis eseteivel foglalkoztunk. Ilyenkor egy később következő lexikai elem(sor) teszi lehetővé egy sorrendben korábban szereplő elem(sor) elhagyását. Az ellipszis másik lehetséges működése ellenkező irányú. Ekkor az előbb kiejtett elem(sor) teszi lehetővé egy későbbi elem(sor) elhagyását, pl. az alábbi illusztrációban.

(22) Anna eljött, de Éva nem (jött el).

Mint azt Wilder (1997) nyomán bemutattam (Kenesei 2007), az előreható ellipszisnek szigorúbb feltételeknek kell engedelmessé válnia, mint a hátrahatónak. Ahogy azt az előző pontban is illusztráltam, a hátraható ellipszis (HE) nem veszi figyelembe a szintaktikai szerkezetet, l. (23a), az előreható ellipszis (EE) viszont nem sértheti meg az összetevők határait, l. (23b–d).

(23) a. HE

John took [a crate [with [[TEN bottles] in it]]] outside and
 John vitt egy ládát vAl tíz és
 Mary took [a crate [with [[TWENTY bottles] in it]]] outside.
 Mary vitt egy ládát vAl húsz palack bAn az ki
 Kb. 'John egy tíz-___, Mary pedig egy húszpalackos ládát vitt ki.'

b. EE

*[John] [saw [three [BLUE cars]] arrive] and
 John látott három kék autót érkezni és
 [John]—[saw—[three [RED cars]] depart]
 piros autót távozni.
 Kb. '*John három kék autót érkezni és ___ piros autót távozni látott.'

c. EE

John [came at three] and Mary [~~came at three~~], too.
 John jött kor három és Mary is
 'John háromkor jött és Mary is ___.'

d. EE

John drinks wine and his kids ~~drink~~ cola.
 John iszik bort és ő gyerekei kólát
 Kb. 'John iszik bort és a gyerekei ___ kólát.'

Szóösszetételek esetében, szemben a fenti (19)–(21) példákkal, ahol a hátraható ellipsis megsérthette a szerkezeti határokat, az előreható ellipsis ilyen nem tehet. Vö.:

(24) EE

- a. *[gyermek-[ideg-gondozók]] és [~~gyermek-[ideg-klinikák]]~~
 b. *[kényszer-[gyógy-kezelések]] és [~~kényszer-[gyógy-eljárások]]~~

A példák azt illusztrálják, hogy a *gyermek-ideggondozók és -klinikák* nem jelentheti például a (24a)-ban ábrázolt teljes összetételt, hanem csak ezt: 'gyermek-ideggondozók és gyermek-klinikák'. És hasonlóképpen a (24b) sem jelenti a teljes alakban rekonstruált formát, hanem csak ezt: 'kényszer-gyógykezelések és kényszer-eljárások'.

Az a megfigyelés is szerepel a cikkemben, hogy az eddig tárgyaltaktól eltérő, ún. bináris kötőszókkal alkotott mellérendelő szerkezetekben is másként viselkednek a hátraható és az előreható ellipszisek.

(25) a. HE

Anna tegnap könyv-___, ma azonban újság-[árusokat hívott meg].

b. EE

*Anna tegnap [könyv]-kötőket látott, ma azonban ___-árusokat nézegetett.

Bánréti (2007: 138) először is a mellérendelt összetételek szélén lévő összetételi tagok ellipszisének lehetetlenségével érvel az előreható ellipsis ellen: „Amennyiben a [26a–b] példáinkban levő, grammatikus hátraható ellipszisek irányát megfordítjuk és előreható ellipszist hozunk létre, akkor a szerkezetek rosszul formáltak lesznek”, l. (26c–d).

(26) a. vezér-___ és gyalog-áldozat

b. ajtó-___ vagy kapu-zár

c. *vezér-áldozat és gyalog-___

d. *ajtó-zár vagy kapu-___

Emlékeztetnünk kell arra, hogy Bánréti (1b) feltételét, amely azt írja elő, hogy a törölt résznek közvetlenül a kötőszó mellett kell lennie, az (5) típusú példával illusztrálta, ahelyett, hogy a (26c–d) mintájára, mondjuk, a (27) példákkal érvelt volna:

- (27) a. *___-sütés és kenyér-dagasztás
 b. *___-zár vagy ajtó-kilincs

Mármost vagy helyes az (1b) tétel, amiben egyébként kételkedünk, vagy az előreható ellipszis ugyanúgy viselkedik, mint a hátraható – legalábbis e tekintetben.²

Valószínűleg nem az (1b) tétel helyes, hanem a mellérendelő szerkezetekben működő ellipszis szabályai írják elő azt, hogy a törölt tag nem lehet a mellérendelés „szélén” összetett szavak esetén – hiszen a mellérendelt tagmondatokban tapasztalt ellipszisek megengedik a „jobb szél” ellipszisének, amint azt a (23c) példa magyar fordításában is láthattuk. Általános megfigyelésként azt rögzíthetjük, hogy **a hátraható ellipszis az összetételek jobb oldalát „metszi le” (tekintet nélkül annak konstrukciós tulajdonságaira), az előreható ellipszis viszont az összetételek bal oldali közvetlen összetevőjét érinti – ez esetben gondosan ügyelve a konstrukcióra.**

Ezzel az általánosítással magyarázható Bánrétinek egy további téves állításban megfogalmazott megfigyelése: „Az irány-megszorítási feltételből adódik, hogy az összetett szavakban az igei eredetű (igéből nominalizált) fejre nem lehetséges az előreható ellipszis. Ez ugyanis a második (vagy utolsó) tag jobb szélére hatna. A jobboldali főtagnak a jobbszélső közvetlen összetevője a jobbra menő főlével azonos irányú, jobbra menő al-élen van (vö. a nem grammatikus (28)-ban a *csökkentés* helyével)” (Bánréti 2007: 140; kiemelés elhagyva, a példa számozása a jelen cikk számozásához igazítva).

- (28) *béralapcsökkentés és adóalap[~~esök~~entés]

De hát fölösleges itt fő- és alélékkel operálni, amikor ugyanarról van szó, amit (26c–d) is illusztrál, és amit az előbb szabályba foglaltunk: a széleken nincs törlés.

Bánréti itt idézendő következő érve azonban az eddigieknél is meglepőbb: „Máskor csak világismereti alapon értelmezhető a látszólagosan »előreható« szóellipszis. Ilyen Kiefer egyik példája (Kiefer 2000[a]: 559):

² Azt már csak mellékesen jegyzem meg, hogy egy további példasorában Bánréti ismételten toldalékoknak nevezi a *-féle*, *-szerű*, *-beli* stb. elemeket, amelyekről éppen Kenesei (2000, 2006, 2007)-ben igyekeztem bizonyítani, hogy nem toldalékok, hanem egy sajátos alosztályát alkotják a szavak csoportjának: az önálló szóként nem, de összetételi tagként szereplő ún. félszók sorába tartoznak. Bánréti persze akár igaza is lehet – ha nemcsak címkézné őket, hanem érvelne is amellett, hogy a félszók csoportja nem létezik.

(29) férfiing és [____]nadrág

De vessük össze:

(30) a. férfiing és kölni
b. férfiing és zsebkendő

Noha létezik *férfikölni* és *férfizsebkendő*, nem annyira »tipikus« az összekapcsoltságuk, ezért már nem merül fel az »előreható« szóellipszis” (Bánréti 2007: 138–139; kiemelés törölve, a példák számozása a jelen cikk számozásához igazítva).

Nem világos, hogy ha egyszer „értelmezhető” a szóellipszis – még ha világismereti alapon is –, akkor miért „látszólagos”? (Mert feltesszük, hogy ez az idézet első mondatának a szándékolt jelentése, hiszen az ellipszis valóban és nem csak látszólag hat előre.) Ezek szerint valójában nincs is ellipszis a (29)-ben? Vagy egyáltalán nincsen előreható szóellipszis? Ez ugyanis egyszerűen nem igaz: az *A férfiingeket és ____-nadrágokat tedd a polcra!* felszólításban a tárgyi NP-t a második tag névelőtlensége miatt csak ellipszissel lehet értelmezni. Egy adott kifejezés „nem annyira tipikus” volta pedig nem érv egy egyébként grammatikus szerkezet lehetetlensége mellett: ha valami „nem tipikus”, abból nem következik, hogy „nem is merül fel”. Ilyen alapon a lehetséges mondat szerkezetek túlnyomó többségét is ki lehetne zárni a szintaktikai leírásokból, hiszen N. Chomsky (1957, 1965) eredeti és ma már klasszikus érve éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy az általunk alkotott és hallott mondatok (ergo: mondat szerkezetek) óriási többsége új, azaz – Bánréti szavával élve – „nem tipikus”.

Mindez már csak azért sem érthető, mert egy oldallal később Bánréti megengedi, hogy ha „az előreható ellipszist úgy értjük, hogy az a kötőszót követő tagnak a balszélére vonatkozik, akkor lehetséges olyan ellipszis, amely a második, harmadik stb. tag balszélére, a nominalizált igei fejnek a bővítményére vonatkozik. Ez az ellipszis tehát nem érintheti az igei jegyeket is tartalmazó nominalizált igét, hanem csak a bővítményét” (Bánréti 2007: 140; kiemelés nélkül):

(31) beralapcsökkentés és [~~bé~~ralap]növelés

Majd a következő lapon végképp megengedi „a jobboldali tagnak a balra menő alélén” való törlést. De hát vajon nem ez a törlés működik a (29)–(30) példákban is? Akkor ott miért vetette el? A „tipikusságra” való hivatkozás nyelvtani szempontból igencsak gyenge érve való támaszkodás miatt? De hát akkor a grammatikai érvelések egész tárházát a szemétre vethetnénk. Mert például azt kellene mondanunk, hogy „nem tipikus”, hogy a következő példában ne csak egyféleképpen, mondjuk a (32b) jelentése szerint értsük, kikről is van szó:

- (32) a. János és Péter barátai
 b. '[[János és Péter] barátai]' (ünnepséget szerveztek) – kettejük közös barátai
 c. '[János barátai] és [Péter barátai]' (utálják egymást) – két külön baráti kör
 d. '[[János] és [Péter barátai]]' (ültek a vonaton)

Ezek után kijelenthetjük-e, hogy van „tipikus” szerkezet, illetve jelentés, amely annullálná a többit? Hiszen ugyanilyen módon még a *János és Péter kalapja* kifejezés is háromféleképpen érthető, azaz ennyiféleképpen elemezhető: ezt teszi lehetővé a nyelvtani szerkezet – tekintet nélkül arra, közülük melyik mennyire „tipikus”. Pedig a 'Péter kalapja és János' értelmű mellérendelés meglehetősen ritkán előforduló értelmezés lehet, de minket a grammatikai elemzés felől nézve csak az érdekelhet, hogy ez is lehetséges. Sok ehhez hasonlóan szerkesztett kifejezés a nyelvben általában többértelmű, és jobbára a szöveggörnyezet alapján döntjük el, mikor melyik értelmet részesítjük előnyben.

A (31) példa esetében Bánrétinek annyiban igaza van, hogy itt a tárgyias igéből képzett *növelés* utótag megköveteli az ún. belső argumentum, vagyis az alapige tárgyának jelenlétét, ezért a szerkezet nem lehet többértelmű. De mondjuk a *levélírás és olvasás* példában ugyanolyan többértelműséggel, pontosabban szerkezeti homonímiával állunk szemben, mint a (29)–(30) esetében, mivel az *olvasás* főnév – ugyanúgy, mint alapigéje, az *olvas* – lehet tárgyatlan használatú is.

Bánréti utolsó érve az előreható törlés ellen az esetragok szerepére támaszkodik. A (29)–(30) típusú példákra utalva a következőket mondja: „Ha ezeket nyílt formájú esetragokkal látjuk el, akkor a [33a] szerkezetet nem interpretálható elliptikusnak, a [33b] szerkezet pedig rosszul formált” (Bánréti 2007: 142).

- (33) a. főorvosoktól és (*___) nővérektől hallottam...
 b. *könyvszerűt és (___) félét vásároltam...

Megjegyezzük, hogy Bánréti itt mindkét példájában kifejezetten félszókkal operál, jóllehet az előreható ellipsis mind félszókkal, mind a Kenesei (2000, 2006, 2007) által független szóknak nevezett lexikális elemekkel is működik.

A (33)-ban ábrázolt két eset azonban egymástól is különbözik. Először is az előreható ellipsis – legalábbis sok beszélő számára – gond nélkül működik mindenféle esetragos főnévvel.

- (34) a. a férfi-ingekkel és ___-nadrágokkal foglalkozó eladó

- b. az igazgató-nékről és ___-gyerekekről beszámoló beosztott
- c. az igazgató-nőkben és ___-nékben csalódott titkárnők
- d. a zug-firkászokra és ___-ügyvédekre vadászó maffiózók

Amint látjuk, (34a)-ban független szó esik az ellipsisz alá, (34b) előtagjának, illetve (34c) utótagjának jobb oldalán félszót találunk, végül (34d)-ben félszó van törölve.

A (33b)-ben viszont más problémát látunk. Lévéen, hogy a *könyvszerű* melléknév, a tárgyrag csak akkor kerülhet rá, ha az NP fejében álló főnév már maga is elliptálva van. Ennélfogva az első tagban, a *könyvszerű*-ben törölt főnév előreható ellipsisze is meg kell valósuljon a (33b)-ben. Ha ez így van, akkor itt két egymástól független és közvetlen összetevőt nem alkotó elem esne az előreható ellipsisz hatókörébe. Ez pedig a fent kifejtettek értelmében nem lehetséges: az előreható ellipsisz kizárólag közvetlen összetevőket törölhet. Sematikusan ábrázolva:

- (35) *könyv-szerű ___-t és ___-félé ___-t vásároltam

Természetesen további gondot okoz a (33b)-ben az, hogy mi lenne az értelmezhető jelentése annak az NP-nek, amelynek a formája a *könyvszerű és -félé*? Vagyis a dolgok mely csoportjára utalhatnánk ezzel a kifejezéssel? Ha viszont elképzeljük, hogy a növények rendszertanában vannak gombafajták, valamint az ezektől eltérő rendszertani osztályba tartozó gombafélék is, akkor nem okozna nehézséget az alábbi ellipsiszes összetételt létrehozni és értelmeznünk:

- (36) a gombafajtákat vagy ___-féléket mindig gondosan meg kell vizsgálni

Leszögezhetjük tehát, hogy Bánrétiék az esetragos összetételekbeli ellipsiszre támaszkodó ellenérve sem bizonyító erejű.

7. Összegzés

Szándékunk szerint kimutattuk, hogy Bánréti hat általánosítása (kritériuma) az összetételekben működő ellipsiszról mind téves, illetve pontatlan. Ezek egy része már Kiefer hivatkozott munkáiban is félreértés vagy hibás elemzés eredménye volt, amit Bánréti kritikátlanul átvett, más esetekben saját elemzése voltak hiányosak, ismét más esetekben pedig elfogadhatatlan szempontokra hagyatkozik, mint amilyen a szerkezetek „tipikus” volta. Megállapíthatjuk, hogy sem Wildernek (1997) az előre-, illetve hátraható ellipsiszre vonatkozó állításait, sem az összetételek ellipsiszének Wilder alapján továbbfejlesztett elemzéseit (Kenesei 2007) nem tudta megcáfolni.

Ezzel persze nem állítjuk, hogy az összetételek ellipszise kérdéskörében minden tisztázva lenne. Számos esetben nincsen magyarázatunk arra, hogy miért tartunk, illetve a beszélők egy része miért tart kevésbé jónak egy adott szerkezetet, mint például a fenti (33a)-t vagy (34b–c)-t, jóllehet az eddig feltárt szabályoknak engedelmeskedik. Nyilvánvalóan további vizsgálódások szükségesek az ilyen kérdések megválaszolásához.

IRODALOM

- Bánréti Zoltán 2007, *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Chomsky, Noam 1957, *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 1965, *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge MA: MIT Press.
- Kenesei István 2000, Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer 2000b, 75–136.
- Kenesei István 2006, Szófajok. In: Kiefer Ferenc (főszerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 80–109.
- Kenesei, István 2007, Semiwords and affixoids: The territory between word and affix. *Acta Linguistica Hungarica* 54, 263–293.
- Kiefer, Ferenc 1992a, Compounding in Hungarian. *Rivista di Linguistica* 4, № 1, 61–78.
- Kiefer, Ferenc 1992b, Compoundas and argument structure in Hungarian. In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (szerk.), *Approaches to Hungarian* 4. Szeged: JATEPress, 51–66.
- Kiefer Ferenc 1993, A szó. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szj Enikő (szerk.), *Hajdú Péter 70 éves*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 171–178.
- Kiefer Ferenc 1997, Vajon az összetett szó szintaktikai szempontból is szónak számít-e? In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), *Szavak – nevek – szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 197–203.
- Kiefer Ferenc 1998, Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris, 187–290.
- Kiefer Ferenc 2000a, A szóösszetétel. In: Kiefer 2000b, 519–567.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000b, *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nespor, Marina – Vogel, Irene 1984, *Prosodic phonology*. The Hague: Mouton.
- Pete István 2006, Morfémarendszerzésünk vitás kérdéseiről. *Magyar Nyelv* 102, 154–169.
- Selkirk, Elisabeth O. 1984. *Phonology and syntax*. Cambridge MA: MIT Press.
- Vogel, Irene 1989, Prosodic constituents in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39, 331–335.
- Wilder, Chris 1997, Some properties of ellipsis in coordination. In: Alexiadou, Artemis – Hall, T. Alan (szerk.), *Studies on universal grammar and typological variation*. Amsterdam: Benjamins, 59–107.
- Zwicky, Arnold 1970, Auxilary reduction in English. *Linguistic Inquiry* 1, 323–336.